

Розова Тамара Вікторівна,

*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософської антропології,
філософії культури та культурології*

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

orcid.org/0000-0002-5168-425X

Web of Science Researcher ID: AAE-8871-2019

rozova@op.edu.ua

Мартинюк Едуард Іванович,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»*

orcid.org/0000-0001-5904-2721

martyniuk.e.i@op.edu.ua

Никитченко Олена Едуардівна,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»*

orcid.org/0000-0002-9403-9795

o.e.nykytchenko@op.edu.ua

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЕСХАТОЛОГІЇ:

ІДЕЇ «СПАСИТЕЛЯ» ТА «АНТИХРИСТА» В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ

Проведено філософський аналіз есхатології як процесу, що впливає на формування світогляду людини. Підкреслено, що особливу роль у сприйнятті сучасної війни відіграють есхатологічні уявлення, відчуття, настрої, які супроводжують як релігійну культуру, так й культуру людства в цілому. Наданий аналіз есхатологічних уявлень під час воєнного стану в Україні. Були використані такі методи як включене спостереження, герменевтичний аналіз текстів блогосфери та аналіз джерел за темою дослідження. Виявлена трансформація сучасних есхатологічних світоглядних уявлень під час воєнного стану. Філософське осмислення есхатології на теоретичному рівні ґрунтується на осмисленні філософії середньовіччя. В релігійній християнській свідомості з'являється нова інтерпретація історії. Для неї властива ідея незворотного руху до певної мети. На лінійному розумінні часу оснований символ Царства Божого. Властива історії спрямованість у майбутнє привносить в символ Царства Божого есхатологічні очікування, до яких прямує історія. В релігійній християнській есхатології та в символі Царства Божого міститься проблема тлумачення майбутнього для розуміння існування. Відповідь на питання про сенс буття в релігійній свідомості пов'язана з відповіддю на питання про сенс майбутнього та смисл історії. В фундаменті європейської цивілізації, яка ґрунтувалася на релігійному, християнському світогляді, лежало діяльнісне ставлення до світу. Європейська цивілізація спрямована на вдосконалення буття, підготовлене всім ходом історичного розвитку та світоглядною свідомістю. У соціально-філософському дискурсі доби Модерну з'являється поняття «кінець історії», яке вводить Гегель. Досліджено перебіг сучасних апокаліптичних уявлень як один з конвергентних процесів в релігійній сфері сьогодення. Аналізуючи блогосферу зроблено висновок про те, що сьогодні відбувається актуалізація есхатології. Виявлено, що «актуалізація есхатології» виступає базою, завдяки якій проаналізовано проблематику сучасної війни у есхатологічному вимірі. Зроблено висновки щодо проблем пізнання есхатологічних настроїв у сучасну епоху. З одного боку, загальна катастрофа, що загрожує людству, усвідомлюється в межах існуючих форм пізнання. З іншого боку, – вона містифікується, баналізується, архаїзується, вульгаризується, дадаїзується. Доведено, що сучасні ЗМІ формують амбівалентний образ сприйняття есхатологічного тлумачення подій, що відбуваються у процесі війни. В релігійному дискурсі апокаліптичні настрої включають

вживання таких понять як «Спаситель», «Антихрист», «Апокаліпсис», «кінець світу», «Армагеддон», посилюють сакралізоване сприйняття подій, пов'язаних з війною в Україні. Обґрунтовано, що ті ж самі поняття, якщо їх вживати у секулярному середовищі, сприяють їх десакралізації. З'ясовано, що обидва дискурси викликають когнітивний дисонанс у споживача інформації.

Ключові слова: есхатологія, актуалізація есхатології, «Спаситель», «Антихрист», Царство Боже.

Rozova Tamara,

*Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophical Anthropology,
Philosophy of Culture and Cultural Studies
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-5168-425X
Web of Science Researcher ID: AAE-8871-2019
roztam21@gmail.com*

Martyniuk Eduard,

*Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department
of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0001-5904-2721
martyniuk.e.i@op.edu.ua*

Nykytchenko Olena,

*Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department
of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0002-9403-9795
o.e.nykytchenko@op.edu.ua*

UPDATE OF ESCHATOLOGY: IDEAS OF “SAVIOR” AND “ANTICHRIST” IN THE CONDITIONS OF MODERN WAR

Philosophical analysis of eschatology as a process affecting the formation of a person's worldview is carried out. It is emphasized that a special role in the perception of modern war is played by eschatological ideas, feelings, moods, which accompany both religious culture and the culture of humanity as a whole. An analysis of eschatological ideas during martial law in Ukraine is presented. Such methods as included observation, hermeneutic analysis of blogosphere texts and analysis of sources by research topic were used. The transformation of modern eschatological worldviews during martial law is revealed. The philosophical understanding of eschatology at the theoretical level is based on the understanding of the philosophy of the Middle Ages. A new interpretation of history appears in religious Christian consciousness. It is characterized by the idea of irreversible movement towards a certain goal. The symbol of the Kingdom of God is based on a linear understanding of time. The inherent orientation of history into the future brings eschatological expectations to the symbol of the Kingdom of God, towards which history is heading. In religious Christian eschatology and in the symbol of the Kingdom of God, there is a problem of interpreting the future in order to understand existence. The answer to the question about the meaning of existence in religious consciousness is connected with the answer to the question about the meaning of the future and the meaning of history. In the foundation of European civilization, which was based on a religious, Christian worldview, there was an active attitude towards the world. European civilization is aimed at improving life, prepared by the entire course of historical development and worldview consciousness. In the socio-philosophical discourse of the Modern era, the concept of the “end of history” introduced by Hegel appears. The course of modern apocalyptic

ideas is studied as one of the convergent processes in the religious sphere today. Analyzing the blogosphere, it was concluded that eschatology is being actualized today. It was found that the “actualization of eschatology” acts as a basis for analyzing the problems of modern war in the eschatological dimension. Conclusions are made regarding the problems of knowing eschatological attitudes in the modern era. On the one hand, the general catastrophe that threatens humanity is realized within the existing forms of knowledge. On the other hand, it is mystified, trivialized, archaized, vulgarized. It is proved that the modern mass media form an ambivalent image of the perception of the eschatological interpretation of the events taking place during the war. In religious discourse, apocalyptic moods include the use of concepts such as “Saviour”, “Antichrist”, “Apocalypse”, “end of the world”, “Armageddon”, strengthen the sacralized perception of events related to the war in Ukraine. It is substantiated that the same concepts, if used in a secular environment, contribute to their desacralization. It was found that both discourses cause cognitive dissonance in the information consumer.

Key words: eschatology, actualization of eschatology, “Saviour”, “Antichrist”, Kingdom of God.

Актуальність проблеми. Як відомо, війна це таке явище, що супроводжує культуру протягом всього її існування. Цей факт можна використовувати як аргумент, що характеризує війну як іманентну людській природі. Але ж необхідно врахувати і те, що постійні антивоєнні заклики та рухи впродовж історії, є також незаперечним фактом. Виходячи з цієї даності, можна припустити, що таке протиріччя у ставленні до війни: з одного боку – ставлення до війни як до іманентної складової людської культури, але з іншого боку – ставлення до війни як до її окремих сфер (зокрема, світоглядної, релігійної), і зараз надихає когось на війну «священну», «справедливу», а когось змушує протистояти війні як такій. Варто підкреслити, що особливу роль у сприйнятті війни відіграють есхатологічні уявлення, відчуття, настрої та думки, що також супроводжують як релігійну культуру зокрема, так й культуру людства в цілому. Розглядаючи історичну ретроспективу можна стверджувати, що есхатологічні уявлення притаманні як іудео-християнському, так й ісламському світу, у межах яких зараз і відбуваються найбільш глобальні військові дії, що однак не виключає впливу на них з боку інших культур. Отже, актуальним, на нашу думку, є дослідження війни як світоглядного процесу. Однією з головних релігійних особливостей сучасної війни в Україні є те, що більшість віруючих з обох боків вважають себе православними. Тому, з цієї точки зору, для обох сторін, що воюють, дуже важливим є довести, що з протилежного боку діють сили, які протистоять «істинному православ'ю». Для цього вживається есхатологічна лексика: «Спаситель» «Антихрист», «Армагеддон», «Апокаліпсис», тощо. Вивчення впливу цієї риторики на споживача інформації сучасних ЗМІ є, на

наш погляд, актуальним завданням як для філософсько-культурних, так й філософсько-релігійних досліджень, що, як ми розуміємо, є лише одним із аспектів вивчення воєнної проблематики у цілому: в її економічному, політичному, історичному, психологічному та інших вимірах.

Мета статті – аналіз есхатологічних уявлень під час воєнного стану в Україні.

Методи дослідження. У процесі дослідження були використані такі методи як включене спостереження, герменевтичний аналіз текстів блогосфери та аналіз джерелознавчої бази. Завдяки окресленій методології, удалося відповісти на питання, яке постало перед дослідниками: «У чому проявляється трансформація сучасних есхатологічних світоглядних уявлень під час воєнного стану?».

Основний текст. Починаючи будь які студії з вивчення есхатології, ми не можемо ігнорувати її як іманентну складову, яка у тому чи іншому обсязі притаманна практично усім відомим нам релігійним світоглядам минулого та сучасності. Майже в усіх релігійних напрямках, пророки наполягали на необхідності прийняття їхнього вчення, мотивуючи це тим, що ми живемо в останні часи і тому потрібно найскоріше приєднуватися до їхніх релігійних організацій. Якщо згадати перший період становлення християнства, то його і називають періодом актуальної есхатології, тому що основною була наступна теза: «не пройде й рід сей, як все станеться». Аналізуючи філософські тексти від А. Августина, Ф. Аквінського, Г. Лейбніца та інших мислителів минулого до видатних представників філософської думки наших часів, необхідно відзначити – багато з них екстеріорізовано або інтеріорізовано розмірковували над цією проблематикою.

Філософське осмислення есхатології на теоретичному рівні варто розпочати з осмислення

філософії середньовіччя. В релігійній християнській свідомості антична ідея періодичного катастрофічного перетворення Космосу поступається місцем ідеї відродженого Космосу, відображеного в символі Царства Божого, яке вже не підлягає подальшому знищенню. З'являється абсолютно інша інтерпретація історії з властивою для неї ідеєю незворотного руху до певної мети. Вона здійснює себе в історичних подіях, що витікають з минулого та визначають теперішнє, але всі вони, згідно до логіки історичного розвитку, спрямовані в майбутнє. На цьому лінійному розумінні часу оснований символ Царства Божого. Властива історії спрямованість у майбутнє приносить в символ Царства Божого ще один елемент – есхатологічний, елемент очікування вищого звершення, до якого йде історія. Для есхатології життя рухається у вертикальному напрямку та у пошуках сенсу прагне вийти за свої власні межі. В релігійній християнській есхатології та в символі Царства Божого міститься проблема тлумачення майбутнього для розуміння існування. Відповідь на питання про сенс буття в релігійній свідомості пов'язана з відповіддю на питання про сенс майбутнього та смисл історії. Релігійному символу Царства Божого властивий подвійний характер, визначений його історичною та трансісторичною стороною. З одного боку, цей символ включений у динаміку історії, але з іншого – він покликаний відповісти на питання трансісторичного характеру. Подвійна природа символу Царства Божого обумовила його важливе місце в християнській думці. В епоху Модерну цей символ зазнав секуляризацію, трансформувався у такий соціокультурний феномен як утопія. Але паралельно з цим він ніколи не втрачав свій вплив і у християнстві, тому що в кожній християнській молитві присутня надія на пришествя Царства Божого. Цей символ, як ніякий інший релігійний символ, відобразив відмінність у культурних традиціях Сходу та Заходу.

Символ Царства Божого має яскраво виражений соціальний характер. В ньому знаходить своє відображення ідея очікування справедливості та несуперечного існування. Але, якщо в секуляризованій ідеї Царства Божого вона має утопічний характер, то в християнській символіці вона неутопічна, утопізм знімається тут поняттям БОГ. Світ, справедливість

і несуперечність існування пов'язуються в християнському символі Царства Божого з трансісторичною метою, на відміну від утопії, де поставлено завдання добитися всього цього в історичній перспективі. Вже у самому словосполученні «Царство Боже» криється неможливість здійснення його в межах історичного розвитку.

З чим же пов'язаний той факт, що саме цей християнський релігійний символ зазнав секуляризацію в Новий час?

Вочевидь, як соціальний, так і особистісний елемент, який був однобічно закладений в ньому, привів до можливості його секуляризації в епоху Модерну, коли особистісному аспекту існування приділяється стільки уваги. Християнський символ Царства Божого завжди був пов'язаний з необхідністю особистого вдосконалення в ім'я спасіння душі кожної людини. Особистісний і соціальний аспекти, властиві християнському релігійному символу Царства Божого, відрізняють його від символіки східних релігій та в певній мірі відображують менталітет, притаманний європейській цивілізації.

В епоху Модерну ключ до розуміння майбутнього був оснований на можливості побудови справедливої держави майбутнього в межах історії. Інакше кажучи, виходячи з раціоналістичного світогляду епохи Модерну, передбачалося добитися в історичній перспективі трансісторичної мети Царства Божого.

Зупиняючи свою увагу на інтенції на майбутнє в світоглядних основах культури та аналізуючи у зв'язку з цим деякі засоби освоєння майбутнього в релігійній свідомості, необхідно підкреслити, що релігійний символізм Апокаліпсису, Царства Божого характерний для християнської релігії. Цікаві у цьому зв'язку висновки Пауля Тілліха, який виділяє так званий містичний тип історичної інтерпретації історії: «Хоча він зустрічається і в західній культурі (в неоплатонізмі та у спинозизмі), але свого певного розвитку він досяг на Сході – в індуїзмі Веданти, даосизмі та буддизмі. Історичне існування не має сенсу в самому собі. В історії слід жити і діяти розумно, але сама історія не може ні створювати чогось нового, ні бути істинно реальною. ... В деяких індійських філософських системах є близькі стоїцизму роздуми про історичні цикли генезису та занепаду і поступові, від циклу до циклу, деградації людства,

останній етап якої переживається зараз. Але в цілому даний тип неісторичного тлумачення історії не містить уявлення про історичний час і про ту межу, до якої він рухається. Тут головна роль відводиться індивіду, особливо порівняно невеликої кількості освічених індивідів, яким відомі людські утруднення... В будь-якому випадку ці релігії не містять спонукання до зміни історії й торжества загального людинолюбства та справедливості. Історія не має мети – ні у часі, ні у вічності. Невизначеність життя в усіх його вимірах знову виявляється невизначеною. Існує тільки один спосіб справитися з нею – переступати її межі та жити всередині цієї невизначеності так, неначе вже здійснилося повернення до Вищого Єдиного. Людина не змінила дійсності, але вона переборола своє власне залучення до цієї дійсності. Тут немає символу, аналогічного Царству Божому, але нерідко присутнє глибоке співчуття до загальності страждання в усіх вимірах життя – співчуття, якого так часто не вистачає західному світу, що знаходиться під впливом історичного тлумачення історії» (Tillich, 1964, p. 127).

Отже, можна стверджувати, що саме з релігійним світоглядом пов'язаний прорив в майбутнє як більш досконале буття. Специфіка християнства полягала в сакралізації історії, а не космосу, як це мало місце в міфологічному світогляді. В фундаменті європейської цивілізації, яка ґрунтувалася на релігійному, християнському світогляді, лежало діяльнісне ставлення до світу. Ця цивілізація була спрямована на вдосконалення буття підготовлене всім ходом історичного розвитку та світоглядною свідомістю.

Тому не дивно, що у соціально-філософському дискурсі доби Модерну з'являється поняття «кінець історії», яке вводить Гегель. Безперечно, необхідно згадати й О. Шпенглера та А. Тойнбі, цивілізаційна методологія яких включає есхатологічні мотиви. Ж. Бодріяр та Ф. Фукуяма відтворили більш сучасну проблематику «кінця світу» через трактовку «кінця історії». Долучилися до міркувань з есхатологічної проблематики й такі українські дослідники, як А. Колодний, Л. Філіпович, М. Назаренко, В. Докаш та багато інших.

Окремо хочемо зупинитися на діяльності науково-дослідного центру «Компаративістських досліджень релігії», який було засновано у 2001 році на філософському факультеті

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. З 2019 року Центр «Компаративістських досліджень релігії» функціонує при кафедрі культурології та філософії культури Навчально-наукового гуманітарного інституту Національного університету «Одеська політехніка». Центр визначив своїм головним завданням дослідження сучасних тенденцій у релігійному житті світу. Зокрема Центр досліджує перебіг сучасних апокаліптичних уявлень як один з конвергентних процесів в релігійній сфері сьогодення України. Отже, необхідно підкреслити, що «актуалізація есхатології» виступає як засада, завдяки якій ми аналізуємо проблематику сучасної війни саме в есхатологічному вимірі. Зрозуміло, що під час вивчення подій, які ще відбуваються, важко робити остаточні висновки.

Але усе ж дослідження конвергентного процесу сучасного релігійного життя крізь призму «актуалізації есхатології» у вище згаданому науково-дослідному центрі дозволяє зробити деякі висновки щодо проблем пізнання есхатологічних настроїв та уявлень людей у сучасну епоху. З одного боку, загальна катастрофа, що загрожує людству усвідомлюється в межах усіх існуючих форм пізнання, а з іншого, – вона саме у цьому процесі містифікується, баналізується, архаїзується, вульгаризується, дадаїзується. Можемо відмітити також поліхронізм та поліморфізм есхатологічних уявлень та їх оцінок, але в цілому визначити наше розуміння ситуації, що склалася, можна завдяки поняттю «амбівалентність», яке вже давно вийшло за межі синдрому «шизофренії».

Зрозуміло, що в межах однієї статті неможливо проаналізувати увесь діапазон розбіжностей в есхатологічних уявленнях, що відбуваються під час воєнного стану. З усього сучасного апокаліптичного лексику найбільшу увагу ми приділяємо такій впливовій символічній парі, як «Спаситель-Антихрист» в православній есхатологічній картині світу. Однак, розпочнемо з твердження про те, що окрім двотисячолітньої історії есхатологічних «змагань» в християнському світі, сучасній «актуалізації есхатології» передували:

– підйом есхатологічних очікувань в Україні ще за часів Чорнобильської катастрофи («Зірка Полин»);

– підйом есхатологічних очікувань періоду розпаду СРСР (чудотворні ікони, розквіт новітніх релігій на тлі соціального занепаду);

- війна на сході України у 2014 році;
- пандемія Ковід-19.

Підкреслимо, що «актуалізація есхатології» була більш-менш пов'язана з подіями за межами країни на кшталт очікування кінця світу в 2000 та у 2001 роках. Необхідно зауважити, що в той самий час, коли на теренах України відбуваються військові дії, у світі теж виникають події, що підтримують процес актуалізації есхатології. Наприклад, землетруси, наймасштабніший з яких відбувся у Туреччині; інші стихійні лиха та соціальні конфлікти, що відбулися у країнах Африки; війна в Ізраїлі. Для громадян України у першу чергу головним збудником есхатологічних настроїв, почуттів, поглядів, безумовно, є повсякденний жах війни та викликаних війною деприваційних умов існування як у прифронтовій зоні, так й по всій Україні. Необхідно підкреслити той факт, що для ЗМІ на пострадянському просторі поступово стає характерною така риса, як сакралізація влади. У масовій свідомості пострадянських країн, які виникли на сході пострадянського простору, президентська влада часто-густо коливалася між архетипом Спасителя та Антихриста. Так, сучасний російський дослідник доктор історичних наук, провідний співробітник Інституту історії матеріальної культури Російської АН (Санкт-Петербург) Олександр Мусін вважає: «Наш тип – не бог, не цар і не герой. Він – голова есхатологічної секти, до якої збиваються людські істоти, що налякані водночас і майбутнім кінцем світу, і життєвою стабільністю, що затягнулася». Підкреслимо, що на думку цього автора, «...у соціальному плані створена секта заміщує агентурну мережу з професіоналами, які заробляють на вірності, та інформаторами, що працюють за ідею» (Путін – Антихрист? Ні – просто бандит, 2014).

В перші дні війни голова Православної Церкви України митрополит Епіфаній заявив: «В очільнику Росії діє дух антихриста, ознаки якого Писання розкриває нам: гордість, відданість злу, немилосердя, фальшива релігійність. Таким у час Другої світової війни був Гітлер». (Звернення Митрополита Епіфанія, 2022). Ще одним аргументом митрополит вважає наказ про підвищення рівня готовності ядерної зброї, що загрожує не лише нашій країні, а й усьому світу.

Аналізуючи блогосферу пострадянського простору автори прийшли до висновку про те,

що сьогодні відбувається актуалізація есхатології. Так, українська дослідниця Марія Тищенко наводить аргументи православних фундаменталістів, які підозрюють, що очільник сусідньої держави – Антихрист. Наприклад, у Звіря-Антихриста є властивості трьох звірів: барса (лукавство офіцера КДБ), ведмедя (завзятість борця дзюдо) і лева (зарозумілість і жадібне владолобство 20-річного правителя); все це разом говорить про підступність та жорстокість (Православні фундаменталісти підозрюють, що Путін – Антихрист, 2023).

Далі вона наводить свідчення про антихристову природу на кшталт: «І вклонилися звірові, кажучи: Хто подібний до цього звіра? І хто може битися з ним? – йдеться у Книзі Апокаліпсису. Іншими словами, – весь світ боїться звіра та його диявольської сили ядерних ракет, і жоден лідер людський чи політичний не хоче воювати з ним. ...І дано йому уста, що говорили гордо і богохульно, і дана йому влада діяти сорок два місяці. І відкрив він уста свої для хули на Бога, щоб хулити ім'я Його, і оселю Його, і тих, що живуть на небі, – І створені були у великій кількості уста, що ображають Господа брехнею» (Православні фундаменталісти підозрюють, що Путін – Антихрист, 2023).

На тлі подальших рис християнського апокаліпсису ці православні фундаменталісти стверджують: «Але один сильний Ангел зголосився, він узяв камінь, подібний до великого жорна... Камінь, повалений у морі жорнам подібний, є острів Зміїний, Ангел – український непереможний народ». Тому, вважають автори цих аргументів, «...слід очікувати закінчення тих 42 місяців піку влади звіра та його поразки разом з його лжепророками-пропагандистами, і місцем, з якого вони чинять беззаконня та насильство по всьому світу» (Православні фундаменталісти підозрюють, що Путін – Антихрист, 2023).

Якщо вийти за межі релігійного дискурсу, то ми натрапимо на численну інформацію, що безумовно ніяк не може допомогти підтримці образу Спасителя. За межами езотеричних та конспірологічних студій з'являється маса мистецьких творів, де образи очільників держав розглядаються на рівні карикатур, жартів, мемів, гіфок (зображень у форматі GIF) негативного що до них конотату. Часто-густо вживається обценна лексика. Деякі нікнейми, клички широко поширені навіть в офіційній

пропаганді. Так, сприйняття очільника сусідньої держави в межах релігійного дискурсу як явище сакральне зустрічає в Україні переважно десакарлізацію образу, та масове знесення його з будь-якого п'єдесталу як у блогосфері, так й у різних жанрах мистецтва: від сатири та гумору до дадаїзації та трешізації образу.

Отже, сучасні ЗМІ формують у споживачів амбівалентний образ будь-якого явища, у тому числі сприйняття есхатологічного тлумачення подій, що відбуваються у процесі війни. В релігійному дискурсі апокаліптичні настрої безпосередньо включають вживання таких понять як «Спаситель», «Антихрист», «Апокаліпсис», «кінець

світу», «Армагеддон», посилюють сакралізоване сприйняття подій, пов'язаних з війною в Україні. З іншого боку, ті ж самі поняття, якщо їх вживають у секулярному середовищі, сприяють їх десакарлізації. Ці два дискурси можуть викликати когнітивний дисонанс у споживача подібної інформації, тим більше, коли у споживача інформації є вільний доступ до ЗМІ. З одного боку, надання війні «священного» характеру, посилює релігійно-ідеологічний потенціал. З іншого боку, десакарлізація образу в будь-якій його іпостасі («Спасителя» чи «Антихриста»), сприяє сподіванням народу на надійний захист з боку збройних сил, довіра до яких переважає над довірою до церкви.

Список використаних джерел:

1. Tillich P. (1964). *Systematic Theology, Volume III: Life and the Spirit, History and the Kingdom of God*, 434 p. Chicago, University of Chicago Press.
2. Путін – Антихрист? Ні – просто бандит. *Історична правда*. (2014) URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/542beddfdeec5/>
3. Звернення Митрополита Епіфанія (27 лютого 2022 р.). *Православна церква України*. (2022). URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zvernennya-mytropolitya-epifaniya-27-lyutogo-2022-r/>
4. Православні фундаменталісти підозрюють, що Путін – Антихрист. *Матриця свободи*. (2023). URL: https://myc.news/ua/obshchestvo/pravoslavnye_fundamentalisty_podozrevayut_chno_putin_antihrist

References:

1. Tillich P. (1964). *Systematic Theology, Volume III: Life and the Spirit, History and the Kingdom of God*, 434 p. Chicago, University of Chicago Press.
2. Putin – Antykhryst? Ni – prosto bandyt [Putin – Antichrist? No – just a bandit]. *Historical truth*, 2014. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/542beddfdeec5/>
3. Zvernennia Mytropolitya Epifaniia (27 liutoho 2022 r.). *Pravoslavna tserkva Ukrainy [Address of Metropolitan Epiphania (February 27, 2022). Orthodox Church of Ukraine]*. (2022). URL: <https://www.pomisna.info/ru/vsi-novyny/zvernennya-mytropolitya-epifaniya-27-lyutogo-2022-r/>
4. Pravoslavni fundamentalisty pidozriuiut, shcho Putin – Antykhryst. *Matrytsia svobody [Orthodox fundamentalists suspect that Putin is the Antichrist. Freedom Matrix]*. (2023). URL: https://myc.news/ru/obshchestvo/pravoslavnye_fundamentalisty_podozrevayut_chno_putin_antihrist